

7. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків». *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (ЗНТШ)*. Париж; Чикаго, 1962. Т. 173. С. 7–111.

8. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. 3-тє вид. Київ: Либідь, 1995. 672 с.

УДК94:(2-78) 477

ВИНИКНЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ СПІЛКИ ВОЙОВНИЧИХ БЕЗВІРНИКІВ У 1920–1930-Х РР. (НА МАТЕРІАЛАХ УРСР)

І. В. Погонець, Є. О. Пшемницька

Анотація. Ця стаття присвячена дослідженню антирелігійної політики більшовиків у 1920–1930-х рр. Указано причини створення Спілки войовничих безвірників, проведено аналіз їхньої структури та вказано основні методи роботи. Спілка войовничих безвірників була ключовим інструментом комуністичної ідеології в боротьбі проти релігії та духовності. Її діяльність включала в себе проведення антирелігійних кампаній, видання літератури, репресії, організацію заходів та інші методи, спрямовані на витіснення релігії з громадського життя. Досліджено як СВБ вплинула на життя людей під час Голодомору 1932–1933 рр. Розглядається період послаблення діяльності СВБ, особливо після вересня 1939 р., а також наслідки цієї роботи для суспільства та культури.

Ключові слова: Спілка войовничих безвірників, антирелігійна пропаганда, атеїзм, радянська влада.

Після захоплення влади і створення СРСР більшовики взялися за зміни у всіх сферах життя громадян, зокрема в релігійних питаннях. Спочатку радянська влада намагалась незначною мірою догоджати своєму електорату, який був переважно вірянами, приймались декрети, в яких зазначалась нейтральність влади до церковних питань, проте одночасно закладався ґрунт для майбутньої антирелігійної пропаганди. Вже у першій половині 1920-х років почалась потужна антирелігійна кампанія, яка супроводжувалась репресіями, утисками, виданням антирелігійних брошур та газет, створенням різних спілок і комісій. Однією із таких організацій стала Спілка безвірників.

Дослідженням історії та діяльності Спілки займалися такі дослідники: І. Руденко, Л. Дудка, О. Балдинюк, Т. Євсєєва, В. Єленський, А. Киридон, О. Ігнатуша, О. Вітринська. Однак актуальності набуває переосмислення історії організації, особливо протягом 1920–1930-х рр., ключових у радянській антирелігійній політиці.

Мета – визначити причини створення Спілки безвірників, провести аналіз їх структури і основних методів боротьби.

До подій революції 1917 р. церква відзначалася вкрай значущим впливом на соціальну та культурно-освітню сферу життя громадян. З огляду на це, коли більшовики прийшли до влади, вони приділяли велику увагу боротьбі проти релігійної віри серед населення. З початку 1920-х років відбувається інтенсивний процес закриття церковних споруд, зокрема активна ініціатива щодо демонтажу дзвонів для їх переплавки у кольоровий метал та конфіскації церковних цінностей [1].

Для практичного втілення плану в життя створювались різні антицерковні структури. Перші антирелігійні гуртки на території України виникали вже в 1923 р. Проте тоді такі гуртки не були популярними і їх кількість була незначною в основному через відсутність кваліфікованих пропагандистів. Під час наради Всеукраїнської антирелігійної комісії (далі ВАК), яка відбулася 20 травня 1924 р., було зазначено катастрофічний стан антирелігійної роботи; дехто висловлював думку, що спочатку антирелігійна пропаганда була наступальною, а потім відступила. Зазначалося, що не вдалося отримати повної картини стану роботи на місцях, і вона і далі залишалася «хаотичною і невизначеною». Особливо в Донецькій, Катеринославській і Одеській губерніях на місцях продовжував панувати антирелігійний екстремізм, згідно з інформацією органів ДПУ-НКВС.

Повноцінна антирелігійна пропаганда не була скоординована, тому назривала необхідність зібрання членів різних атеїстичних гуртків. Для оживлення агітаційної та пропагандистської роботи ВАК пропонує зробити їх методи більш адаптованими до конкретних місцевих умов. Наприклад, у містах на найближчий літній період рекомендувалося припинити гурткові за-

няття і лекційну діяльність, а замість цього активно організувати екскурсійно-виставкові заходи, спрямовані на візуальне ознайомлення з питаннями «світогляду і релігії». До того ж варто було відразу передплатити журнали «Безвірник» і «Безбожник» для розповсюдження їх серед населення та популяризувати нові обряди. Це подавалось як ініціатива знизу і бажання об'єднатись самих учасників антирелігійного руху. Центром об'єднання став центральний друкований антирелігійний орган: газета «Безбожник», що виникла у 1923 р. в Москві [2; 3, с. 19].

Ця газета, очолювана ідеологом і головним редактором Мінеєм Губельманом, який був більш відомий під своїм партійним і літературним псевдонімом Омелян Ярославський, відіграла вирішальну роль у створенні організації. З 1922 р. ця газета почала видаватися і навколо неї швидко сформувалася мережа кореспондентів і читачів. І завдяки їм у серпні 1924 р. в Москві було створено Товариство друзів газети «Безбожник», яке отримало ще одну назву – Союз безбожників, що невдовзі за ним міцно закріпилася. Під час обговорення рішення Першого з'їзду товариства секретаріат ЦК РКП(б) 21 травня 1925 р. затвердив його статут і запропонував партійним комітетам об'єднати в мережу Союзу безвірників усі інші організації, що проводили антирелігійну пропаганду в СРСР. Пізніше їх осередки виникають у інших республіках, діючи на різних рівнях. Проте ті гуртки, які увійшли до цього Союзу, діяли розрізнено і не становили цілісної картини антирелігійної боротьби, тому їх діяльність не приносила особливого вкладу у боротьбу. Більшовицькі керівники все більше схилились централізувати антирелігійний рух, тому Всесоюзна нарада з антирелігійної пропаганди, яка пройшла при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК ВКП(б) 27–29 квітня 1926 р. розв'язала це питання. Основна мета наради полягала у розробці плану дій та завдань антирелігійної діяльності у межах країни [3, с. 19; 4, с. 173].

Треба зазначити, що Спілка безвірників, хоч і мала формальні та статутні аспекти, схожі на громадську організацію за своєю суттю, завданнями, методами роботи і роллю, яку вона виконувала у складній системі партійно-державного апарату для боротьби з релігією, фактично її можна було розглядати як складник великої державної пропагандистської структури. Ця організація була повністю підконтрольною державі і діяла відповідно до державних пріоритетів і стратегій у сфері церковних питань. В Україні точкою виникнення філії Союзу безвірників можна виділити 21 квітня 1926 р. Саме тоді відбулось засідання Оргбюро ЦК КП(б)У та було ухвалено постанову про організацію на місцях добровільних антирелігійних установ і подальше їх об'єднання. У матеріалах засідання Оргбюро 1926 р. зазначалось: «Ураховуючи досвід організації та роботи Спілки безвірників СРСР, вважати доцільним організацію в Україні Всеукраїнського антирелігійного товариства “Безвірник”, що відрізняється від Спілки безвірників СРСР більш чітко вираженим освітнім характером своєї роботи й більшою централізацією організаційної будови та керівництва» [5, с. 50–51].

Спілка безвірників використовувала різноманітні методи, засоби і прийоми у своїй роботі. До таких заходів належали: видання та поширення антирелігійної літератури; проведення «економічних» заходів; впровадження антирелігійних ініціатив у навчальних закладах, серед дітей і молоді; організація культурно-масових заходів для боротьби з впливом релігії на духовне життя людей, сімейне та громадське співжиття. Спілка активно просувала атеїзм, і було приділено значні зусилля антирідвняній кампанії. Особливу активність культосвітні установи, клуби і профорганізації проводили під час рідвняних свят. Наприклад, клуби організували різноманітні екскурсії, розваги та культурні заходи. Також, починаючи з 1929 року, була введена практика «безперервного робочого тижня», коли недільні вихідні, які припадали на релігійні свята, стали будніми днями, було заборонено дівчатам та хлопцям колядувати, щедрувати і виконувати релігійні обряди.

Також є відомості про те, що: «на Страсну п'ятницю біологи та громадські працівники проводили “безбожні лекції”, а дітей затримували у школах до 3-ї години ночі, на Паску примушували відвідувати заняття». Перед кожним святом адміністрація підприємства нагадувала працівникам про обов'язкову явку на роботу в цей день і погрожувала звільненням або фінансовими санкціями в разі прогулу. У межах антирелігійної кампанії великий акцент був зроблений на поширенні атеїстичної літератури, зокрема через газети «Войовничий безвірник» (Київ, 1929–1933 рр.); журналу «Безвірник» (1925–1935 рр.) та ін. Під час масової антирелігійної роботи застосовувалися різні форми діяльності, як-от проведення лекцій, виступи з доповідями,

вікторини, антирелігійні вечори, публічні диспути зі священниками, організація концертів, театральних вистав, книжкових лотерей із подарунками. До того ж комсомольці брали участь у проведенні заходів, як-от «день лісу», «день електрифікації» [1].

Також можна навести деякі подробиці щодо провалів у антирелігійній роботі, яка здійснювалася на українських землях. У кінці 1920-х рр. на Поділлі збільшення членів організації Спілки войовничих безвірників не було систематичним, а скоріше мало неорганізований характер. Згідно з постановою антирелігійної комісії № 15 від 24 квітня 1929 р., когорта «безвірників» збільшувалася завдяки переходу вірян від православної обновленської течії, іудаїзму та сектантства.

Протягом 1928–1929 рр. у сфері антикатолицької пропаганди Спілка войовничих безвірників не досягла значних результатів, в основному через відсутність досвідчених «антирелігійників». Влада пояснювала це так: «Антирелігійна робота серед польського населення знаходиться ще в початковому стані і гальмується головним чином відсутністю добре підготовлених кадрів поляків – антирелігійників» [3, 180]. Крім кадрових проблем, Спілка стикалася з численними іншими труднощами.

Для прикладу наведемо, якою була ситуація в УРСР. Згідно з протоколом агітаційної роботи від 20 лютого 1928 р. в Вінницькій окрузі виявилось важко популяризувати основні цілі цієї організації серед віруючого населення, як наслідок – це не призвело до збільшення кількості її осередків. Також не вдалося налагодити внутрішню організаційно-виховну роботу серед «безбожників» і досягти очікуваних результатів у проведенні антирелігійної пропаганди в сільській місцевості. Загалом стан антирелігійної діяльності Спілки вважався абсолютно незадовільним не лише в Вінницькій окрузі, а й в інших районах Поділля.

Спілка войовничих безвірників як інструмент боротьби проти Римо-католицької церкви не виправдала очікувань більшовиків. Так, на території Поділля УРСР створення організації СВБ почалося занадто пізно і супроводжувалося численними помилками та проблемами. Високий рівень релігійності серед віруючого населення заважав радянській владі витіснити Бога з їхнього життя [6, 44–45].

Через зміну характеру антирелігійної діяльності та її стильове нюансування в бік більшої рішучості, жорсткості і нульової терпимості Спілка безвірників під час з'їзду в 1929 р. була перейменована на Спілку войовничих безвірників (СВБ). Ця зміна імені загалом відповідала головній меті і завданням антирелігійної діяльності – остаточній ліквідації релігії та церкви і повному впровадженню атеїзму серед населення.

Складною була ситуація в культурі для населення України і на початку 1930-х років. У той час темпи викорінення культурних традицій і знищення їх носіїв досягло небачених масштабів. Головним способом об'єднання селян з метою ефективного управління ними було соціалізація, в якому ініціативу передавали місцевим осередкам Спілки войовничих безвірників. Кожен місцевий осередок мав обов'язок вести картки або щоденники. Ці записи могли бути колективними, якщо завдання передбачало роботу малою групою осіб, або індивідуальними, коли завдання було покладено на окремого безвірника. До того ж обов'язковим було ведення карток-зведень, що відображали досягнення та недоліки в роботі всього осередку загалом, і всі записи мали здійснюватися систематично та точно [5, 52; 7, 658].

Незважаючи на тотальний і безкомпромісний наступ радянської влади на релігію та церкву, який за загальним припущенням сучасних дослідників тривав до кінця 1930-х рр., аналіз діяльності Спілки безвірників показує, що середина 1930-х рр. відзначилася спадом у її роботі. Починаючи з 1934 р., стали частими ситуації, коли антирелігійна робота значно погіршувалася практично в усіх регіонах. Це супроводжувалося саморозпуском багатьох місцевих осередків безвірників, зменшенням кількості їх членів, відсутністю видання антирелігійної літератури та повним ігноруванням такої роботи місцевими державно-партійними функціонерами.

Цьому занепаду є декілька пояснень: по-перше, багато безвірників були засмучені слабкими результатами в боротьбі з релігією, оскільки більшість населення продовжувала вірувати. По-друге, голод 1932–1933 рр. мав негативний вплив на стан антирелігійної пропаганди, оскільки викликав страх та невпевненість серед людей щодо їхнього тодішнього життя та збереження їхньої віри і надії на Бога. Постанова ЦК КП(б)У від 13 травня 1937 р. з назвою «Про стан антирелігійної пропаганди та роботу Українського товариства “Войовничий безвірник”» закликала

до активізації такої діяльності. Оскільки антирелігійна робота була занедбаною, ця постанова вимагала вживи рішучих заходів для її покращення через співробітництво з Наркомосом, профспілками, комсомолом та іншими організаціями.

Період із травня 1937 р. до кінця 1930-х рр. характеризується спробами партійних та державних органів активізувати діяльність Спілки войовничих безвірників і впровадження політичного курсу, спрямованого на повне витіснення релігії з радянського суспільства. Цей період характеризувався також широкомасштабними репресіями не лише проти духовенства та віруючого населення, але також проти керівництва Спілки безвірників в УРСР, оскільки їм приписували провал антирелігійної пропаганди у середині 1930-х рр. [5, с. 52–53].

Переломним моментом у релігійній політиці радянської влади стали події вересня 1939 р. – вторгнення радянських військ на територію Польщі та приєднання Західної України і Західної Білорусії до СРСР. Радянське керівництво вимушене було визнати, що вплив релігії в західних регіонах набагато сильніший, ніж в інших частинах країни [8, с. 139–140]. Приєднання до Радянського Союзу значних територій із православним населенням поставило питання про трансформацію церковної політики, адже проведення на новоприєднаних землях антирелігійного курсу 1930-х рр. викликало б масовий протест населення цих регіонів. До того ж вигідно було використати Московський патріархат для поширення радянського впливу на зазначених територіях шляхом підпорядкування місцевих православних громад [9, с. 143]. До того ж факт дискримінації польською владою православної церкви та вірян був для радянського керівництва слушною нагодою. Антирелігійна пропаганда почала вибірково спрямовуватися проти католицької церкви та її духівництва, апелювала до релігійних і національних почуттів населення, розуміючи їх взаємозалежність: «Релігійне гноблення було в Польщі одним з видів катівської національної політики, яка полягала у прагненні ополячити національні меншини. Не піддаються опису звірства панів, які винищували... всенаціональне у житті українського та білоруського народів. Православну релігію пани також усіяко пригноблювали та прагнули замінити католицькою – релігією поляків».

Одночасно для підпорядкування місцевих православних ієрархів та парафій було використано нову практику залучення для цієї справи добре контрольованого Московського Патріархату. Радянський уряд наприкінці 1939 р. став створювати видимість релігійної толерантності по всій країні, значно зменшивши масштаби антицерковних акцій. Протягом 1939 р. змінився тон публікацій у партійній пресі: засуджувалась надмірна антирелігійна діяльність у західних областях, яка за інерцією вже почала тут розгортатися. Ішлося про необхідність припинити ліквідацію храмів, яка веде до утворення «церковного підпілля», пропонувалось не організувати в західних областях осередків Спілки войовничих безвірників [10, с. 77].

Висновки. Спілка войовничих безвірників відіграла ключову роль у антирелігійній політиці СРСР. На початку свого існування спілка мала слабкий вплив через неорганізованість її осередків, а також через відсутність великої кількості пропагандистів. Проте завдяки різним практичним заходам і узгодженим діям різних владних структур, які включали залучення громадськості до антирелігійної діяльності, Спілка войовничих безвірників досягла рівня чітко визначеної державної політики. Із 1929 р. діяльність антирелігійної політики Спілки активно зростає. Однак події Голодомору 1932–1933 р. та приєднання західноукраїнських та західнобілоруських земель стають переломними моментами в антирелігійній політиці СРСР.

Боротьба з релігією відіграла свою роль у формуванні проблем, з якими сьогодні стикаються українці. Діяльність Спілки войовничих безвірників в Україні виявилася ефективним інструментом для радянської влади у проведенні процесу колективізації в українському селі. Через активну діяльність безвірників була остаточно закрита й зруйнована переважна більшість храмів, знищено християнський календар польових робіт та традиційний лад життя в українському селі. Водночас із свідомості селян були викорчовані почуття власності та індивідуальної гідності як людини на тривалий період часу.

Abstract. This article is devoted to the study of the Bolsheviks' anti-religious policy in the 1920s and 1930s. The reasons for the creation of the Union of Militant Atheists are indicated, their structure is analyzed, and the main methods of work are indicated. The Union of Militant Atheists was a key instrument of communist ideology in the struggle against religion and spirituality. Its activities included anti-religious campaigns, publication of literature, repression, organization

of events, and other methods aimed at ousting religion from public life. The author examines how the SVB influenced the lives of people during the Holodomor of 1932–1933. The period of weakening of the activity of the SVB, especially after September 1939, as well as the consequences of this work for society and culture are considered.

Keywords: Union of Militant Atheists, anti-religious propaganda, atheism, Soviet power.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балдинюк О. Роль Спілки Безвірників України в антирелігійній пропаганді (20–30-ті рр. XX століття). URL: [https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/7086/1/Rol_Spilky_bezvirnykiv_Ukrainy_v_antyrelihiinii_propahandi_\(20-30-ti_%20roky_XX_stolittia\).pdf](https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/7086/1/Rol_Spilky_bezvirnykiv_Ukrainy_v_antyrelihiinii_propahandi_(20-30-ti_%20roky_XX_stolittia).pdf)
2. Бабенко Л. Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Babenko_Liudmyla/Osoblyvosti_antyrelihiinoi_propahandy_1920-kh_rokiv_ta_ii_alternatyvy.pdf
3. Журба М. А., Жолоб М. П. Піднесене і земне: релігійні громади етнічних меншин в умовах комуністичного режиму в Україні (20–30-і рр. XX ст.). Вінниця: ТОВ «Твори», 2019. 312 с.
4. Журба М., Потильчак О., Жолоб М. Спілка безвірників України (друга половина 1920-х років): становлення та структура. *Світ Кліо*. 2021. № 3(2). С. 16–27.
5. Щербань М. В. Відносини радянської влади і російської православної церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917–1930 рр.). Чернівці, 2015. 268 с.
6. Дудка Л. Спілка безвірників У контексті антирелігійної пропаганди в Україні: питання хронології та періодизації. *Емінак*. 2016. № 1(2). С. 48–55.
7. Андрущак Р. І. Антирелігійна діяльність Спілки воєвничих безвірників відносно Римо-католицької церкви на Поділлі наприкінці 20-х рр. XX століття. *Гілея*. 2016. № 105(2). С. 43–45.
8. Євсєєва Т. М. «Безбожна п'ятирічка». Діяльність спілки воєвничих безвірників. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / ред. В. М. Литвин. Київ, 2003. С. 656–675.
9. Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 1999. 189 с.
10. Вароді Н. Православ'я та суспільство в УРСР на початку радянсько-німецької війни: історіографія питання. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 137–144.
11. Грідіна І. М. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час Другої світової війни. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 4. С. 74–80.

УДК 94:75.052](477.44)

ІСТОРІЯ ВІННИЦЬКИХ МУРАЛІВ

В. А. Франкова, І. В. Пятницькова

Анотація. У статті розглянуто муралі як сучасний вид мистецтва, що спрямований на забезпечення комунікації між митцем і суспільством. Проаналізовано історію появи муралів у Вінниці, їх змістовне наповнення і значення для культурного життя міста.

Ключові слова: мурал, стріт-арт, сучасне мистецтво, міський простір.

Мурал – це різновид монументального живопису, що являє собою масштабну композицію на поверхні стін та фасадів будівель. Термін походить від латинського слова *murus* – стіна. У стінописі використовують різні малярські техніки та матеріали: фреска, альсекко, енкаустика, темпера, клейові фарби, олія; за нових часів – синтетичні гумові фарби, акрил. Це приваблива форма публічного мистецтва, що перетворює нудні та занедбані міські простори на візитну картку громади [1]. Можна також стверджувати, що наявність великих публічних стінописів не тільки естетично покращує повсякденне життя мешканців або працівників корпоративних закладів, а й сприяє активному обговоренню актуальних проблем суспільства. Звісно, мурал може бути лише формою художнього вираження особистості, але вплив значення, що стоїть за ним, може бути дуже пов'язаним і універсальним.

Мета цієї статті полягає у тому, щоб простежити появу та розвиток мурального живопису у м. Вінниці, визначити концептуальні мотиви стінописів та їх внесок до мистецького спадку міста.

Муралі – це актуальна віха сучасного мистецтва. В Україні муралізм бере початок ще з 1990-х рр., але активний їх розвиток почався з 2013 р. Муралі стали обов'язковим атрибутом Києва, Харкова, Львова, Одеси, Чернігова та інших. З кожним роком все більше майстрів звертаються до стінопису. Важливою характеристикою стінопису є здатність передавати інформа-